

Keramika doby husitské na severní Moravě

VLADIMÍR GOŠ

Na konci doby slovanské a později ve středověku se vytvořila na severní Moravě specifická výrobní keramická oblast. Hrnčíři, kteří zde pracovali, používali k výrobě nádob především tuhovou hlínu z mocného ložiska u Svinova a výrobky měly pak charakteristické provedení. Odlišovalo je velké množství tuhy v hlíně a silný střep. Při vyšším žáru v peci, anebo při druhotném vypálení nádoby spojené s destrukcí objektu docházelo k vytváření bradavčitých puchýřků na jejich povrchu. Za teplot vyšších než 1 100 ° C došlo ke slnutí střepu a povrch nádob se pokryl puchýřky. Tato skupina nádob se běžně označuje jako loštické zboží, nové výzkumy prokázaly její starší genetické kořeny.¹ Dílny vyrábějící toto zboží se soustřeďovaly v širokém okruhu okolo tuhových ložisek u Svinova, za současného stavu poznání však nemůžeme přesně stanovit jejich rozsah. Povrchovými sběry máme doloženy dílny ve Svinově, Žadlovicích a zejména v Lošticích. Lze předpokládat, že okruh dílen nepřesáhl na východě řeku Moravu, na severu Mohelnicí a na jihu vápencový masiv u Měníka. Nádoby byly velmi oblíbeny na Moravě a exportovaly se na Olomoucko, Boskovicko a do východních Čech, největší popularity dosáhly tzv. loštické poháry v 15. a 16. stol. K označení této výrazné skupiny dílen navrhuje používat termín „severomoravský výrobní okruh“.

Svérázná keramická skupina se na severní Moravě začala formovat již v době slovanské. Velký komplex dílen se podařilo odhalit na sídlišti v Mohelnicí, nalézalo se zde velké množství jam sloužících ke zpracování tuhy a pece k pálení keramiky.² Ve 13. stol. pak pokračovala výroba keramiky na jiných místech severní Moravy ve starých slovanských tradicích. Technologické změny v řemeslné výrobě, které se silně projeví zejména na jižní Moravě tyto tradice nepřetrhly. Objevují se pouze některé nové tvary, které neznáme v předcházejícím období (pokličky, džbány aj.). Můžeme tedy považovat polovinu 13. stol. za určitý předěl v keramické produkci. Na základě dnešních znalostí lze rozdělit vývoj středověké keramiky na severní Moravě do tří základních fází:

1. fáze	1250—1350
2. fáze	1350—1450
3. fáze	1450— ?

V první fázi tedy pokračuje výroba ve starých výrobních tradicích, hlavní surovinou je tuha, nádoby se formovaly v ruce a na hrnčířském kruhu se obtačely. Ke kvalitativním změnám ve výrobě způsobenými zaváděním nových technologií došlo až někdy okolo poloviny 14. stol. Postupně se začala vyrábět nová keramika z jemně plavené hlíny, rozšířil se rychle rotující hrnčířský kruh a v pecích se páčilo redukčně. Pokračovala však nadále výroba keramiky z tuhové hlíny, při vysokých teplotách se z ní vyrábělo charakteristické tzv. loštic-

ké zboží. Podrobný rozbor produkce druhé fáze bude předmětem této studie. Vývoj severomoravské keramiky ve 2. pol. 15. stol. a v 16. stol. není v současné době znám, neboť nám chybí vhodné datovací celky. Z nečetných nálezů lze soudit, že došlo v souladu s obecným vývojem k většímu rozšíření polevy. V Lošticích a okolí se nadále vyráběly charakteristické poháry, pravděpodobně po ukončení jejich výroby došlo k celkové stagnaci produkce a vyráběla se nadále keramika v několika dílnách pouze pro místní trh.

Husitské události nezasáhly nijak výrazně na severní Moravě, husitská vojska několikrát pouze prošla naším územím, ale vážněji nenarušila hospodářský život. Je patrné, že hrncířské dílny i nadále produkovaly své výrobky. Dobrá znalost produkce dílen severomoravského výrobního okruhu nám však umožňuje datování jiných památek, které se dostaly bezprostředně do víru událostí spojených s husitským revolučním hnutím.

K poznání keramické produkce 2. fáze na severní Moravě máme v současné době k dispozici málo dobře datovaných celků, většina z nich se nachází mimo vlastní výrobní oblast.

Loštice byly ve středověku významným produkčním centrem, soustavný archeologický průzkum se zde však neprováděl. Náhodně se zachraňovaly narušená střepiště s keramikou bez potřebné dokumentace, všechny starší nálezy z města shrnul V. Goš.³ První záchranný archeologický výzkum se provedl teprve v roce 1977 v jihovýchodní části náměstí na č. p. 15. Na rozsáhlé ploše určené k nové zástavbě bylo možné položit pouze jednu sondu, která kolmo přefala celou parcelu. Podařilo se odkrýt část usedlosti hrncíře. V uliční čáře bylo obytné stavení, jeho přesné rozměry se nepodařilo zjistit, neboť mělo několik přestaveb. Ve dvoře se pak nalézala pec na pálení keramiky, malá pec na pečení chleba a rozsáhlé střepiště. Materiál roztlučený ve střepišti měl jednotný charakter a tvořily jej hrnce, poháry a džbány. Dle použitého materiálu náleží do dvou keramických tříd, nádoby se vyráběly z hrubé tuhové hlíny a jemné kaolinové hlíny. Zpracování materiálu není ještě ukončeno.

Velkou kolekci nádob pocházejících nepochybně ze severomoravského výrobního okruhu se podařilo nalézt při průzkumu tvrze v Rýmařově. V úplnosti byl odkrýt objekt č. 28 z fáze IV.,⁴ pravděpodobně obydlí královského fojta. Dům se začal budovat v průběhu 2. pol. 14. stol. a k jeho zániku došlo pravděpodobně na počátku 15. stol. Ve sklepní části objektu se našla velká kolekce hrnců zhotovených z tuhové hlíny s okrajem ve tvaru okruží. Podařilo se odlišit tři varianty okraje, které jsou dokladem vývoje okruží na konci 14. stol.

Keramika vyráběná na severní Moravě se také dovážela do kláštera v Dolanech. Nálezy byly publikovány prozatím spíše jen ilustrativně, není možné přesněji určit provenienci jednotlivých výrobků, u některých nádob je však patrné, že pocházejí z našeho výrobního okruhu. Zejména se jedná o hrnce publikované v roce 1964,⁵ ze severní Moravy by také mohl pocházet hrnek z místnosti M odkrýtý v roce 1969.⁶

Nálezový katastr významně doplňují poklady mincí. V Mohelnici se našel v roce 1967 malý hrníček s 66 pražskými groši Karla IV. a Václava IV.⁷ K jejich ukrytí do země došlo někdy po roce 1420, pravděpodobně v souvislosti s pobytem husitských vojsk na severní Moravě. Nádobka má okraj ve tvaru okruží a je zhotovena z jemné kaolinové hlíny žlutavé barvy (obr. 1, 3). Pro hrníček nalézáme přesné analogie ve střepišti v Lošticích. Obdobná nádobka obsahující 642 grošů týchž panovníků se našla v Postřelmově (okr. Šumperk) a dva totožné poklady se podařilo odkrýt v Dalově (okr. Olomouc)⁸ Na základě rozboru mincí spadají všechny poklady do období po smrti Václava IV. Nádobky byly zhotoveny z jemné kaolinové hlíny žlutavé barvy. Od-

kryté poklady mincí nám dobře datují keramiku počátku 15. stol. a dokládají obchodní styky severní Moravy s okolními oblastmi.

Lze konstatovat, že doposud získaný materiál není příliš četný, je však reprezentativní k posouzení celé produkce a těžko můžeme očekávat objev nových doposud neznámých tvarů. Na základě dnešních znalostí můžeme rozdělit keramickou hmotu používanou k výrobě nádob ve 2. fázi do tří základních skupin. A — tuhová hlína, získávala se v ložisku u Svinova, nádoby vypálené při nižších teplotách mají šedý nebo hnědý povrch, u zásobnic se používala k přetírání povrchu engoba. Při teplotách vyšších než 1 100 °C expandoval kyslíčnick železitý (Fe_2O_3) obsažený v tuze a vytvářel na povrchu nádob charakteristické bradavčité puchýřky. B — jemná kaolinová hlína, většinou se plavila, nádoby se vypalovaly do bělava až žluta. C — písčité hlína, nádoby se vypalo-

Ukázky keramiky 2. fáze severomoravského výrobního okruhu: 1 — Loštice č. p. 15, 2 — Mohelnice — poklad mincí, 3, 4, 5 — Rýmařov obj. 28, 6, 7 — Loštice č. p., 15. Kreslil P. Kapl.

valy většinou do šeda nebo červenohněda, do hlíny se přidával jako ostrivo jemný písek nebo slída.

Také dekor používaný na nádobách druhé fáze je velmi jednotný a svědčí o rozvinuté řemeslné výrobě. Můžeme jej podle provedení rozdělit také do tří hlavních skupin: a) rytá výzdoba, vyskytují se prakticky pouze vodorovné žlábků, sporadicky se používaly na vnější hraně okruží žlábkované vlnovky. b) radélko, používalo se také velmi sporadicky na hrncích a pohárech, vrypy mají většinou obdélníkovitý tvar, složitější motivy se nepoužívaly. c) malování, hrnce a džbány se zdobily červeným malováním, nejčastějším motivem je vlnovka mezi dvěma vodorovnými čarami, používaly se také samostatné vodorovné linky anebo jednotlivé kapky.

Morfologicky můžeme rozdělit středověkou keramiku 2. fáze do pěti základních skupin na hrnce, džbány, zásobnice, poháry a mísy. Sporadicky se vyráběly z hlíny další předměty denní potřeby jako přesleny anebo humorně laděné výrobky. Máme na mysli zejména pohárek k pití ve tvaru boty zhotovený z tzv. loštické hlíny. V současné době není možné stanovit, kdy se na severní Moravě začaly vyrábět kachle. Také se našlo velmi málo jednoduchých třínožek s dutým násadním otvorem a nemůžeme tedy spolehlivě říci, zda se vůbec vyráběly na severní Moravě.

Základním tvarem středověké keramiky je na severní Moravě obdobně jako v celé střední Evropě hrnec zhruba vejčitého těla s rovným dnem, dovnitř prohnutým hrdlem a různě profilovaným okrajem. Neboť základní profilace těla se neměnila již od doby slovanské je chronologicky nejcitlivějším prvkem profilace okraje. Tvary okrajů můžeme rozdělit do dvou základních skupin, na okruží a ven vykloněné. Okraj ve tvaru okruží se plynule vyvinul na severní Moravě ze starších římsovitých okrajů a přizpůsobil se tak celkovému střeoevropskému trendu. Zdá se, že okruží překrylo všechny starší lokální varianty, s podobným vývojem se setkal v oblasti Černého Kostelce v Čechách již J. Klápště.⁹ Je samozřejmé, že také u okruží existovalo mnoho místních odchylek v provedení jednotlivých lišt při zachování základní tendence. Na severní Moravě mají nejstarší varianty okruží jednoduchou profilaci, velká kolekce těchto tvarů se našla v objektu č. 28 v Rýmařově. Postupně se okruží vyvíjí, odděluje se od hrdla a různě se modelují svrchní a spodní hrana (obr. 1, 7). V závěru svého vývoje opět okruží splývá s hrdlem a spodní hrana je modelována nad výdutí hrnce. U hrnců se také objevuje ucho, které vychází ze spodní hrany okruží a připíná se na největší výduť, sporadicky je připojena ke spodní hraně okruží úchytka.

Okraje ven vykloněné se vyráběly prakticky ve stejném provedení po celý středověk a ve druhé fázi je zachycujeme v několika variantách. Jsou ven vykloněné, kolmo seříznuté, ovalené apod. Sporadicky se vyskytne ucho nebo také úchytka.

Hrnce se zhotovovaly ze všech tří stanovených druhů materiálu, keramická skupina zhotovená z tuhové hlíny vytvářela tzv. loštické zboží. K výzdobě se používaly také všechny tři druhy výzdoby, červené malování se však používalo výhradně na zboží zhotovené z jemné kaolinové hlíny. Dna jsou u všech hrnců rovná, nalézáme na nich stopy po podsýpce i odřezání z hrnčířského kruhu. V průběhu 14. stol. docházelo k současnému používání obou výrobních technik.

Dalším výrazným tvarem severomoravské keramiky byl džbán. Objevuje se v polovině 13. stol. a jeho nejstarší exempláře se zde vyráběly z tuhové hlíny. Vývoj džbánu v první fázi není prozatím dobře znám, ve druhé fázi můžeme všechny tvary rozřadit do dvou základních variant. První má téměř válcovité hrdlo, které plynule přechází v baňaté tělo, páskové ucho vychází pod

okrajem a připíná se na největší výduť (obr. 1,1). Druhá varianta má hrdlo válcovité, které ostře nasedá na baňaté tělo, ucho je také páskové a obdobně profilované. Dna jsou vždy rovná, svrchní hrana okraje je zesílená. První varianta je dobře dokumentovaná v Rýmařově — obj. 28, vyskytuje se také v Dolanech, jak můžeme soudit z několika ilustrací. Velký počet jedinců se našel ve střepešti v Lošticích, svědčí tedy o místní výrobě. Druhá varianta je známa prozatím velmi málo, celý tvar pochází z neznámého místa v Polici.¹⁰

Džbány se na severní Moravě ve 2. fázi vyráběly výhradně z jemné kaolinové hlíny, která se vypalovala do bělava až žlutava. Výzdoba sestávala z červeně malovaných linek a vlnovek na výduťi nádob.

V severomoravském výrobním okruhu pokračovala ve středověku i nadále výroba masivních zásobnic. Slovanské a středověké zásobnice byly v poslední době souborně zpracovány, výrobky z let 1350—1450 náleží do typu IV. celkové klasifikace.¹¹ Zásobnice jsou charakterizovány konickým tělem a kyjovitě zesíleným okrajem. Výzdoba sestává z vodorovných žlábků, které pokrývají celé tělo. Všechny exempláře jsou vyrobeny z tuhové hlíny, povrch je přetřen jemnou hlinkou hnědé barvy.

Výraznou keramickou skupinou vyráběnou na severní Moravě jsou poháry. Pozornost badatelů se prozatím soustřeďovala jen na jednu skupinu charakterizovanou povrchem pokrytým puchýřky, která se obecně označuje jako loštické poháry. K jejich hodnocení existuje bohatá literatura, všeobecně se ujalo dělení pohárů do dvou základních skupin.¹² První představují štíhlé poháry s okrajem ve tvaru okruží, druhou skupinu pak štíhlé poháry s věncem oušek na podhrdlí. Zde nalézáme dvě varianty v profilaci hrdla, vyskytuje se konické nebo válcovité. Doposud se nepodařilo přesněji stanovit počátek jejich výroby, předpokládá se, že k tomu došlo počátkem 15. stol. Je zajímavé, že ve střepešti v Lošticích č. p. 15 se našly pouze poháry 1. typu, pravděpodobně jsou tedy vývojově starší. Zajímavým zjištěním je skutečnost, že tzv. loštické poháry se objevují na jižní Moravě v celcích datovaných do doby po husitských válkách.¹³ Poněkud ve stínu svých slavnějších kolegů jsou další typy pohárů. Střepešť v Lošticích č. p. 15 poskytlo větší množství pohárů štíhlého těla s okrajem ve tvaru okruží anebo ven vykloněným a různě seříznutým (obr. 1, 8). Všechny poháry jsou zhotoveny z jemné kaolinové hlíny do bělava až žluta vypálené. Tzv. loštické poháry 1. typu a poháry zhotovené z jemné hlíny jsou totožné a liší se pouze použitou hlínou. Rozbor výroby pohárů na severní Moravě si vyžádá ještě samostatnou studii.

Hrnčíři na severní Moravě vyráběli také pokličky a mísy. Oba tvary měly uniformní profilaci, která se neměnila po celý středověk. Pokličky byly široce rozevřené, zvonovitě profilované s úzkým „knoflíkem“ a vyráběly se pouze z jemné kaolinové anebo písčité hlíny. Mísy pak měly válcovité nebo konické tělo se zesíleným okrajem různě profilovaným. Vyráběly se také z jemné hlíny a často byly zdobeny červeně malovanou linkou anebo kapkami.

V naší studii jsme předběžně provedli zhodnocení vývoje středověké keramiky na severní Moravě, ukázali na její vývojové fáze a detailněji jsme zhodnotili vývoj v době husitské. Studie je jedním z prvních pokusů postihnout specifiku vývoje v této oblasti. Ukazuje se naléhavá nutnost dalších archeologických výzkumů v Lošticích, zejména pak v okolních dílenských místech. Další velmi závažnou, doposud částečně řešenou otázkou je problematika exportu keramického zboží do okolních krajin.

Literatura

- 1 V. Goš, J. Novák, Počátky výroby loštické keramiky, AR XXVIII—1976, 399.
- 2 V. Goš, Slovanská osada v Mohelnici, AR XXV—1973, 371—379.
- 3 V. Goš, Havelkovo museum v Lošticích, Katalog archeologické sbírky, Zprávy čs. spol. arch., v tisku.
- 4 V. Goš, J. Novák, J. Karel, Nadzemní objekt 14.—15. stol. v Rýmařově-Hrádku, ČSIM serie B, XXIV—1975, 97—105.
- 5 V. Burian, Nálezy ze středověkého objektu v Dolanech, výzkum 1962, Olomouc 1964.
- 6 V. Burian, Výzkum kartuziánského kláštera a husitského opevnění v Dolanech roku 1969 (okr. Olomouc), PV 1969, Brno 1971, 31—33.
- 7 V. Goš, J. Horký, H. Zdráhal, Nálezy pražských grošů v Mohelnici a Postřelmově, okr. Šumperk, Numismatický sborník VIII—1970, 184—186.
- 8 V. Burian, Nálezy středověké keramiky datované mincemi z Dalova (okr. Olomouc), PV 1968, Brno 1970, 60—61.
- 9 J. Klápště, Středověké osídlení Černokostelecka, PA LXIX—1978, 458.
- 10 V. Nekuda, K. Reichertová, Středověká keramika v Čechách a na Moravě, Brno 1968, tab. LXXIX, 6.
- 11 V. Goš, J. Karel, Slovanské a středověké zásobnice severní Moravy, AR XXXI—1979, 163—175.
- 12 Naposledy souborně pojednal Z. Měřínský, Přehled typů loštické keramiky, jejich vývoj a datování, VVM—1969, 89—105.
- 13 Informace dr. J. Ungera, děkuji za přátelské sdělení.

Zusammenfassung

Die Keramik der Hussitenzeit in Nordmähren

Gegen Ende der slawischen Periode und später im Mittelalter entstand in Nordmähren ein besonderer Produktionsbereich der Keramik, den der hohe Graphitgehalt der Töpfererde kennzeichnet; bei Hochglut entstanden an der Gefäßoberfläche Bläschen. Früher setzte man voraus, daß diese Keramik nur in Loštice hergestellt wurde und nannte sie deshalb „Lošticer Keramik“. Neue Forschungen haben jedoch bewiesen, daß ihre genetischen Wurzeln in die Slawenzeit zurückreichen und daß sich die betreffenden Werkstätten in der Umgebung der Graphitlager bei Svinov verbreitet haben. Wir schlagen vor, diese ausgeprägte Gruppe als „Nordmährischen Erzeugungsbereich“ zu bezeichnen.

Die mittelalterliche Produktion dieses Bereichs läßt drei Phasen unterscheiden: Eine erste Phase 1250—1350, zweite Phase 1350—1450 und dritte Phase 1450—?. Gegenstand unseres Studiums ist die Analyse der keramischen Produktion der zweiten Phase. Geschlossene Fundganze kommen aus Loštice Nr. 15, aus der Feste von Rýmařov (Römerstadt) und dem Kloster von Dolany. Chronologische Stützen bieten Münzschatze, die um das Jahr 1420 in Mohelnice, Postřelmov und Dalov vergraben wurden.

Die zur Herstellung von Gefäßen verwendete keramische Masse besteht aus graphitgemagertem Ton, feinem Kaolinton, oder sandigem Ton. Auch der Dekor dieser Gefäße zerfällt in drei Gruppen: a) geritzter, b) gerädelter, c) gemalter Dekor. Die Grundform der mittelalterlichen Keramik war ein eiförmiger Topf mit geradem Boden; der Rand wurde nach außen gestülpt oder in Form einer Krause profiliert. Der zylindrische Hals geht fließend in den bauchigen Körper über, der regelmäßig einen Streifenhenkel trägt. Die Krugwöl un ist mit rot gemaltem Dekor verziert. In den Werkstätten des nordmährischen Bereichs stellte man auch Vorratsgefäße, Dreifüße und Schüsseln her. Eine eigenartige Gruppe bilden die schlanken Pokale; die Gruppe mit bläschenbedeckter Oberfläche heißt „Lošticer Pokale“, doch fertigte man in Nordmähren damals auch ähnliche Pokale aus feinem Ton an.